

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE FİİLLERİN İSTEME GÖRE İNCELENMESİ

Elif KOÇ*

Öz

Eylemin merkez konumda olduğu istem dilbilgisine göre, fiil nicelik (sayı) ve nitelik (canlı-cansız, hal) olarak isim gerektirir. Bu isimlerin hepsi istem olarak nitelendirilir. Bu açıdan Azerbaycan Türkçesinde fiilin gerektirdiği istemlerin sayısı kadar aldıkları her hal ekleri de önem taşır. Esasen her bir fiilin istem sayısı sınırlıdır. Ancak her bir fiilin istemi konuşur tarafından kullanılmasa bile bir gereklilik mevcuttur ve bu kullanılmayan istemlere de istem boşluğu denir.

Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi istem mevzu su sadece sözde kalmış ve herhangi bir kategoriye yerleştirilmemiştir. Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesi edebî dilinde kullanılıp Türkiye Türkçesi edebî dilinde kullanılmayan danış-, gayıt-, səlbələ-, başa düş-, danla-, darıx-, qışqır-, döz- fiillerinin isteme göre çekimleri tetkik edilecektir.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan Türkçesi, İstem, Tematik Tasnif, Fiil.

EXAMINATION OF VERBS IN AZERI TURKISH ACCORDING TO THE VALENCY

Abstract

According to valency grammar where verb is in the center, a verb requires a noun as a quantity (number) and quality (animated/unanimated).

* Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

e-posta: elif.kolikpınar@atauni.edu.tr

Geliş/Received: Mayıs/May 2018, Kabul/Accepted: Aralık/December 2018

All these nouns are qualified as valency. In that sense, the case suffixes are as important as the number of valencys required by the verb in Azeri Turkish. There is a limit on the number of valencys for each verb. And although the valency of each verb is not used by the speaker, there is still a need for it and these unused valencys are called as valency spaces.

Just like in Turkey Turkish, Azeri Turkish the valency remains unfulfilled and does not have any category. This study examines the valency conjugation of verbs “danış-, qayıt-, səlbələ-, başa düş-, danla-, darıx-, qışqır” which are used in Azeri Turkish but not in Turkey Turkish.

Keywords: Azeri Turkish, Valency, Thematic Category, Verb.

1. Giriş

İstem, dilbilim alanına Bağımsal dilbilgisinin kurucusu ve İstem dilbilgisinin kurucusu sayılan Fransız Dilbilimci Lucien Tesnière tarafından aktarılan bir terimdir. Fransızca’da valence, Almanca’da valenz, İngilizce’de valency veya valence olarak kullanılan terim, Türkoloji’de istem, birleşim değeri, değerlik, fiil rejimi, fiil-tamlayıcı ilişkisi gibi birçok farklı terimle adlandırılmaktadır (Özkan 2017: 184). *İstem kimi sözlüksel unsurların, özellikle fiillerin katılanlar (participants) adıda verilen zorunlu ve seçimli tamlayıcılardan belirli sayıda ve türde gerek duyduğu veya istediği doğal kapasitesi olarak tanımlanabilir* (Doğan 2016: 252).

İstem, bağıntılı dil bilgisinde, fiilleri, bunlara bağlı katılanların (actans) sayısına göre nitelendirme ve sınıflandırma ölçütü, istem (valence) olarak nitelendirilmektedir. Bir başka deyişle, istem, katılanlar (actant, participants) da denilen; zorunlu veya isteğe bağlı sentagmatik tümleçlerin (syntagmatic complements), belirli bir sayıda olmak üzere, belirli isimlerin, fiillerin tabi kapasitesi olarak ortaya çıkması şeklinde tarif edilebilir. İstem taşıyıcısı tarafından açılan boşlukların sayısı, onun sayı istemidir (numerical valence) ve boşluk dolduran tümleçlerin (complements) semantik ve morfosentaktik tipleri onun niteleyici istemini (qualitative valence) gösterir (Erdem 2004: 41).

Tahsin Banguoğlu’na göre ise istem şu şekilde görülmektedir: Genel olarak geçişli fiillere kimi ve kim hallerinde *ister* (regit), (regir = istemek) denildiğini aktarmaktadır. Burada fiil *isteyen* (reggisant), isim hali *istenen* (regime) diye anılmaktadır. Nesnenin yükleme göre bu hâllenmesini de *istem* olarak izah etmektedir.

İstem yönünden ortada fiillerden ve kime halinde nesne isteyen ve geçişli Jolan fiilleri ise şu şekilde örneklendirmiştir:

Hemşire hastaya bakıyor. Bu çocuğa kıymayın.

Kamyon bir ineğe çarptı. Çocuklar erkenden işe başladılar gibi.

Buna da *kime halli nesne* (complement direct datif) adını vermektedir (Banguoğlu 2015: 528).

Melek Erdem “Türkmen Türkçesi Hareket Fiillerinin "İstem"e Göre Anlam Değişimleri” adlı makalesinde istemi şu şekilde izah etmektedir:

“Neticede “istem”; katılanlar (actant, participants) da denilen; zorunlu veya isteğe bağlı sentagmatik tümleçlerin (syntagmatic complements), belirli bir sayıda olmak üzere belirli isimlerin, fiillerin tabii kapasitesi olarak ortaya çıkması şeklinde tarif edilebilir (Erdem 2006: 41).

Fiilin cümledeki merkezi olarak kabul edildiği istem dilbilgisinde kendi yöntemini oluşturan Helbig ise, zarflar ve edatların bir fiilin istemini oluşturabileceğini belirtmektedir. Ayrıca istemin zorunlu ve seçimli tamlayanlarla da belirlenebileceğini söylemektedir. *Zorunlu tamlayan*, Herhangi bir fiilin istemini oluşturan ve fiille kurulan cümledeki dilbilgisi bakımından -yapı ve anlam olarak- doğru olabilmesi için o fiille birleşmesi şart olan ögedir. *Seçimli tamlayan*, Herhangi bir fiilin birleşim değerini oluşturan, ana metinde önceden zikredildiği için vb. adı geçen cümlede kullanılması mutlaka şart olmayan ögedir (İleri 1997: 158). *Ali ders çalışmak istemiyor* cümlesinde *Ali* denetleyendir ve yerleşmiş tümceye, dolayısıyla onun öznesine buyurur. Bu zorunlu tamlayan durumudur. Seçimli tamlayan da ise *Ali'nin babası da çalışmak istemiyor* cümlesinde olduğu gibi *Ali*, ana öznenin belirleyicisi konumundadır ve benzer konumdaki cümlecige buyurmamaktadır; denetleyen *Ali'nin babası*, kısaca *babadır* (İmer 2013: 286). Bununla beraber *Türkçede farklı anlam değişimleri söz konusu olduğunda fiilin isteminin tamlayıcıların söz dizimsel konumları ve eşdizimsel sınırlılıkları üzerinde de belirleyici olduğu görülür. Örneğin yıkmak fiilinin yönelme durum ekli “bana” tamlayıcısı fiille söz dizimsel isim eylem birleşmesine maruz kalırken yükleme durum ekli tamlayıcısı eş dizimsel olarak “suç” sözlük birimiyle sınırlandırılır* (Doğan 2016: 256). Bu durum ana dili Türkçe olan konuşurlar açısından bir sorun teşkil etmezken, Türkçenin yabancı dil olarak öğrenilmesi durumunda problem olabilmektedir.

Zorlanarak eski kitaplığı yıktım.

Abim, bütün suçu bana yıktı.

Öte yandan kuramsal olarak bu tamamlayıcılar ayrıca cümlelerin katılanlarıdır. Bu bakımdan fiil, katılanları yöneten unsur olarak kabul edilmektedir. “Çocuk koşuyor” cümlesinde “koşuyor” üst öge, “çocuk” ise alt ögedir; yani “koşuyor” yöneten, “çocuk” ise bağımlı öge olarak kabul edilir (Çiçekli 2013: 9).

Cümlede katılan niteliği taşımayan unsurlar da bulunabilmektedir. Yönetici fiil ile istem ilişkisi içerisinde olmayan bu unsurlara *ekleni* (*adjunct*) adı verilmektedir *Ayşe gün boyu konuşmadı*. Burada *gün boyu* yapısı için ekleni demek mümkündür. Çünkü eylemin gerçekleşmesi için bu yapıya ihtiyacı bulunmamaktadır. (Özkan 2017: 185).

Araştırmamızın amacı özellikle Türkiye Türkçesi edebî dilinde kullanılmayan Azerbaycan Türkçesindeki fiilleri (*danış-*, *gayıt-*, *səlbələ-*, *başə düş-*, *danla-*, *darıx-*, *qışqır-*, *döz-*), tematik açıdan daha önce yapılmış tasnifler ışığında isteme göre çekimlemektir.

2. Azerbaycan Türkçesindeki Fiillerin Tematik Açıdan Tasnifi

Fonksiyonel Gramerde birçok araştırmacı fiilleri işlevlerine göre guruplara ayırmış ve bu şekilde bir tasnif elde etmişlerdir. Halliday bütün process tiplerini genel olarak material, behavioural, mental, verbal, relational, existensial olmak üzere ayırmıştır (Erdem 2006: 271).

Halliday bütün süreç tiplerini şu şekilde vermiştir (Erdem 2004: 45):

Süreç tipleri (process type)	Kategori anlamı (category meaning)	Katılanlar (participants)
maddi (material)	yapma (doing)	yapan (actor), hedef (goal)
hareket (action)	yapma (doing)	
olay (event)	Vuku bulma (happening)	

davranışla ilgili (behavioural)	davranma (behaving)	davranan (behave)
zihni (mental)	sezme(sensing)	sezici (senser), sezilen(phenomen)
algılama (perception)	görme (seeing)	
etkileme (affection)	hissetme(feeling)	
idrak (cognition)	Düşünme (thinking)	
sözel (verbal)	söyleme (saying)	söyleyen (sayer), hedef (target)
bağlantılı (relational)	olma (being)	belirti (token), değer (value)
isnat (attribution)	affetme (attributing)	taşıyan (carrier), sıfat (attribute)
teşhis (identification)	teşhis etme (identifying)	teşhis edilen (identified), teşhis eden (identifier)
mevcudiyet (existensial)	var olma (existing)	var olan (existent)

Kuliyev, kitabında Türk dilindeki fiilleri semantik açıdan şu şekilde sınıflandırmıştır (Erdem, 2006: 281; Kuliyev, 1998: 35-39):

1. iş/faaliyet fiilleri

1. yapıcı fiiller: *yaz-, yap- vd.*
2. yıkıcı/bozucu fiiller: *kır-, kes- vd.*

3. nesnede kısmi değişime yol açan fiiller: *beze-, süsle- vd.*
4. nesneye hareket kazandıran fiiller: *götür-, getir- vd.*
2. hareket fiilleri: *yürü-, koş- vd.*
3. durum fiilleri: *öl-, hastalan- vd.*
4. doğa olaylarını anlatan fiiller: *yağ-, çisele- vd.*
5. ruhsal faaliyet fiilleri:
 1. konuşma/iletişim fiilleri: *de-, söyle- vd.*
 2. algılama fiilleri:
 1. görsel algılama: *gör-, bak- vd.*
 2. işitsel algılama: *işit-, dinle- vd.*
 3. koku alma fiilleri: *kokla- vd.*
 4. tat alma fiilleri: *tat- vd.*
 3. düşünme idrak fiilleri
 1. düşünme sürecini anlatan fiiller: *düşün-, unut- vd.*
 2. düşünme faaliyetinin sonucunu anlatan fiiller: *inan-, anla- vd.*
 4. duygusal durum fiilleri:
 1. karamsar ruh halini anlatan fiiller : *gamlan-, kederlen- vd.*
 2. uyuşuk, karamsar, baskı altında olma durumundn olumlu, dinçleşme durumuna geçiş anlatan fiiller: *cesaretlen-, yüreklen- vd.*
 3. iyi ruh halini ve onun duygusal heyecanını anlatan fiiller: *sevin-, neşelen- vd.*
 4. korku, endişe, memnuniyetsizlik, sevinç vs. anlatan fiiller: *heyecanlan-, kız- vd.*
 5. utanmak, çekinmek merkezli fiiller: *utan-, çekin-*
 6. korku ve heyecanın sebep olduğu gerginliği anlatan fiiller: *kork-, ürk- vd.*

7. cesaretlenme merkezli fiiller: *cesaretlen-, yüreklen- vd.*
 8. heyecanlı durumundan sakin, dengeli durumuna geçiş anlatan fiiller: *sakinleş-, barış- vd.*
 9. beklenmedik ve anlaşılmayan bir şeyin bıraktığı etkiyi anlatan fiiller: *şaş- vd.*
5. duygusal yaşanmışlık:
1. dışardan gelen olumsuz etkiyi anlatan fiiller: *kayna-, alevlen- vd.*
 2. günlük sıkıntıları, memnuniyetsizliği anlatan fiiller: *katlan-, bıkm- vd.*
 3. ruhsal ve fiziksel acıyı anlatan fiiller: *üzül-, acı- vd.*
 4. olumlu duygu ve yaşamayı anlatan fiiller: *neşelen-, sev- vd.*
 5. memnuniyetsizlik ve tatminsizliği anlatan fiiller: *incin-, gücen- vd.*
 6. duygusal ilişki fiilleri: *sev-, hoşlan- vd.*
 7. arzu fiilleri: *iste-, can at- vd.*
 8. hissetme fiilleri: *duy-, hisset- vd.*
6. ses fiilleri
1. insanın çıkardığı seslerle ilgili fiiller:
 2. hayvan sesleri ile ilgili fiiller:
 3. cansız nesnelere çıkardığı sesler:

Melek Erdem çalışmasında ise Oğuz grubu Türk lehçelerinde fiilleri şu şekilde tasnif etmiştir (Edem, 2009: 93-94):

-Materyal fiiller/hareket fiilleri: *kes-, gel-, koş- vd.*

-Davranış fiilleri: *gül-, öksür-, nefes al- vd.*

-Mental fiiller: Mental fiilleri kendi içerisinde altı gruba ayırmıştır.

-Algılama fiilleri: *gör-, işit- vd.*

-Etkileme fiilleri: *sevin-, üzül-, kız- vd.*

- İdrak fiilleri: *düşün-* vd.
- İletişim fiilleri: *de-* vd.
- İlişkilendirme fiilleri: *i-* vd.
- Mevcudiyet fiilleri: *ol-, yüze çık-* vd.

Bundan hareketle bu çalışmada kullanılan fiillerin tasniflerini şu şekilde yapmak mümkündür:

1. Hareket (Behavioural) fiilleri: *gayıt-, səlbələ-*
2. Konuşma-İletişim (Verbal) fiilleri: *danış-, qışqır-*
3. Düşünme-İdrak (Mental) fiilleri: *başə düş-*
4. Durum (Material) fiilleri: *danla-, darıx-, döz-*

4. Azerbaycan Türkçesindeki *danış-, gayıt-, səlbələ-, başə düş-, danla-, darıx-, döz-* Fiillerinin İsteme Göre Çekimi

Üretici dilbilisinde *değişke*, bir işleyici tarafından bağlanan iz ya da birim yerine kullanılır. *Xn* imlemesinde aşama *değişkesi X'in X₀, X', X''* gibi çeşitlenmelerini gösterir (İmer 2013: 82). Örneğin; Türkiye Türkçesindeki *aç-* fiili, kapalı durumdan açık duruma getirmek, genişletmek, uzaklaştırmak, beğenmek gibi muhtelif değerler alabilmektedir. Söz konusu çalışmamızda da Azerbaycan Türkçesindeki fiillerin istemi incelenirken, *değişken* sayısı dikkate alınacaktır. Buna göre incelememizde her bir fiilin istemini oluşturan tamlayanların sayısı ve fiillerin zorunlu ve seçimli tamlayanlarının tümcebilgisine ve anlambilimine göre değerleri verilecektir. Bu yöntem esasen Almancadaki fiillerin birleşim değerini inceleyen Gerhard Helbig yöntemine dayanmaktadır (İleri 1997: 159). Şekil olarak farklılıklar olsa da bu incelemede Helbig yöntemi dikkate alınmıştır. Helbig'e göre istem üç basamakta belirlenmektedir. Bu yöntemde göre ilk olarak bir fiilin istemini oluşturan tamlayanlar sayı olarak verilir ve seçimli tamlayanlar, zorunlu tamlayanlardan ayrılır. Daha sonra aynı fiilin zorunlu ve seçimli tamlayanları tümcebilgisine göre adlandırılır ve seçimli tamlayanlar gösterilir (İleri 1997: 160).

Esin İleri makalesinde aynı fiilin zorunlu ve seçimli tamlayanlarını tümcebilgisine göre adlandırmış ve seçimli tamlayanlarını yine yuvarlak içinde göstermiştir. Ayrıca fiilin zorunlu ve seçimli tamlayanlarını anlambilimine göre de belirtmiştir (İleri, 1997:160).

4.1. *gayıt-, səlbələ-* Hareket Fiillerinin İsteme Göre Çekimi

gayıt- fiilinin *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügatı*'nda tümcebilimsel ve anlambilimsel açıdan dört değişkesi tespit edilmiştir.

I. *gayıt-* **d₁** = Gittiği yoldan veya yerden geriye, evvelki dönmek yerine

Səfərdən bir yil sonra gayıtdı.

A +(canlı) +Dan (çık.) +zarf + *gayıt-*

II. *gayıt-* **d₂** = Dönmek, yeniden gelmek, yeniden başlamak,

yeniden müracaat etmek.

Köhnə işinə istəməyə istəməyə gayıtdı.

A +A (yön.) +zarf +*gayıt-*

III. *gayıt-* **d₃** = Yeniden meydana gelmek, tazelenmek.

Qüvvəm özümə gayıtdı.

A +A (yön.) + *gayıt-*

səlbələ- fiilinin *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügatı*'nda tümcebilimsel ve anlambilimsel bir değişkesi tespit edilmiştir.

I. *səlbələ-* **d₁**= Çubukla vurmak, çubuk atmak.

Aynur, ağaca şiddətlə səlbədi.

A +A (yön.).+*səlbələ-*

3.2. *danış-, qışqır-* İletişim Fiillerinin İsteme Göre Çekimi

danış- fiilinin *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügatı*'nda tümcebilimsel ve anlambilimsel açıdan yedi değişkesi tespit edilmiştir.

I. *danış-* **d₁** = Sözle ifade etmek, bildirmek, anlatmak, söylemek, nakletmek.

Selimovun yanına gedib, əmisi haqqında bildiklərini ona danışmalı idi.

A +I (yük.) +A +A (yön.) +*danış-*

II. *danış-* **d₂** = Bir dilde fikrini iyi ifade etmeyi becermek.

Rusça yaxşı danışdı.

A +*danış-*

III. danış- **d₃** = Sohbet etmək.

Xəlvət qalın bir meşə içində bulunduğumuzu qətiyyənlə nəzərə almayaraq sərbəstcəsinə danışır, məni məşğul edirdi.

A +(canlı) +zarf +danış-

IV. danış- **d₄** = Fikir söylemək, muhakeme etmək.

Hər yerdə müharibə təhlükəsindən böyük bir nifrət və həyəcanla danışırlar.

A +(canlı) +DA (bul.) +DAn (çık.) +zarf + danış-

V. danış- **d₅** = Çıkiş yapmak, nutuk atmak.

Səlim qızğın danışırdı.

A +(ins.) +zarf +danış-

VI. danış- **d₆** = Kıymet hakkında bir karara varmak.

Bu qoçular gedib, üç gecə oxumağa hanəndə danışırlar.

A + (ins.) +DA (bul.) + A+ danış-

VII. danış- **d₇** = Bahsetmək, haber vermek, yazmaq.

On altıncı nömrəmizdə molla Tarqulunun siğə barəsində etdiyi vəzindən bir nəçə söz danışmışıq.

A +(canlı) + kur. +DA (bul.) +A +danış-

qışqır- fiilinin *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*'nda tümcebilimsel ve anlambilimsel açıdan bir değışkeni tespit edilmişdir.

I. qışqır- **d₁** = Güçlü bir şekilde çığırmak, bağırmaq

Cənnət xanım... başını silkələyib elə qışqırdı ki, üzündən pudra ələndi.

A +(canlı) +zarf +qışqır-

3.3. başa düş- Düşünme-İdrak Fiilinin İsteme Göre Çekimi

başə düş- fiilinin *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*'nda tümcebilimsel ve anlambilimsel açıdan bir değışkesi tespit edilmişdir.

I. başə düş- **d₁** = Anlamak, düşünmək, kazanmaq.

Gərək əhli-Təbriz kimi sahibi mərifət... olmaq ki, bu metali bi başə düşmək.

A +(soy.) +başə düş-

Kərbəlayı Mirzəlinin sözünü evvel dəfə biz heç başa düşmedik.

A + zarf + başa düş-

3.4. *danla-*, *darıx-*, *döz-* Durum Fiillerinin İsteme Göre Çekimi

danla- fiilinin *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati*'nda tümcebilimsel ve anlambilimsel açıdan bir değişkesi tespit edilmiştir.

I. *danla-* **d₁** = Kınamak, töhmet altında, bırakmak.

Nə isteyirsən, nə? Bilirəm, yənə deyəcəksənki, səhv edirsən, yənə məni danlayacaqsan.

A + (canlı) + *danla-*

darıx- fiilinin *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati*'nda tümcebilimsel ve anlambilimsel açıdan üç değişkesi tespit edilmiştir.

I. *darıx-* **d₁** = Sıkılmak, canı sıkılmak, bezmek, rahatsız olmak, asabılışmek.

1. *Hər şey üçün adam darıxmaz.*

A + (canlı) + *darıx-*

2. *Qulu, sən həç darıxma, ancaq biraz döz.*

A +(canlı) +zarf +*darıx-*

3. *Gədir kişi bu hörmətlərdən darıxmır, bunu özünün yaxşı işləməsi ilə əlagədər bilirdi.*

A +(canlı) +DAn (çık.) +*darıx-*

II. *darıx-* **d₂** = Nefesi kesilmek, boğulur gibi olmak, hava alamamak.

İstidən adamın ürəyi darıxır.

A +(canlı) + A +DAn (çık.) +*darıx-*

III. *darıx-* **d₃** = Bir şahsın ya da bir şeyin yokluğu durumunda acı duymak, ızdırap çekmek, şahsı veya bir şeyi görmeyi ya da onunla bir yerde olmayı arzu etmek.

Zakir vətəninə gitmək üçün darıxırdı.

A +(canlı) +A +*darıx-*

döz- fiilinin *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati*'nda tümcebilimsel ve anlambilimsel açıdan iki değişkesi tespit edilmiştir.

I.döz- **d₁** = Devamını getirmek, sabırla geçirmek, katlanmak.

Soyuq dəmir çəkicə dözər. (Atasözü)

A +A (yön)+ *döz-*

-Sabretmek, tahammül etmek, sabırla gözlemek.

Hər möhnətə dözərəm; Sına məni sına yar! Əhdimizə inan yar!

A +A (yön.) +*döz-*

II.döz- **d₂** = Rızılı olmak, barışmak, geçirmek, yol vermek.

Yox, sən buna dözməzsən, elin vuran qolusan; Sən namus aşigisən, şərəflisən, ulusan.

A +A (yön.) + *döz-*

Sonuç

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan fakat Türkiye Türkçesinde kullanılmayan *danış-*, *gayıt-*, *səlbələ-*, *başə düş-*, *danla-*, *darıx-*, *qışqır-*, *döz-* fiillerinin tematik tasnifleri yapılmış ve akabinde isteme göre çekimlenmişlerdir.

Halliday'ın yapmış olduğu tasnife göre: *gayıt-*, *səlbələ-* fiilleri, hareket (behavioural) fiillerine; *danış-* fiili, konuşma-iletişim (verbal) fiillerine; *başə düş-* fiili, düşünme-idrak (mental) fiillerine; *danla-*, *darıx-*, *döz-* fiilleri, durum (material) fiillerine; *qışqır-* fiili, sesleniş (verbal) fiillerine dahil olmaktadır. Bu sınıflandırmanın ardından bu fiiller isteme göre çekimlenmiştir. Buna göre;

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati'ndan yapılan inceleme neticesinde hareket fiillerinden *gayıt-* fiilinin üç değişkesi olduğu görülmüştür. Değişke 1 (d₁), değişke 2 (d₂) ve değişke 3 (d₃) tek birleşim değerlidir. Aynı şekilde yine hareket fiili olan *səlbələ-* fiilinin de tek değişkesi ve tek birleşim değeri bulunmaktadır. Birleşim değeri sayısına paralel olarak *gayıt-* ve *səlbələ-* fiilinin tüm değişkelerinde bir zorunlu katılan sayısı bulunmaktadır.

İletişim fiili *danış-* ise yedi değişkene sahiptir. Değişke 1 (d₁), iki birleşim değerli, değişke 2 (d₂), değişke 3 (d₃), değişke 4 (d₄), değişke 5 (d₅) tek birleşim değerlidir ve aynı zamanda tüm değişkelerin tek zorunlu katılanları bulunmaktadır. Değişke 6 (d₆) ve değişke (d₇)'nin iki birleşim değeri ve iki zorunlu katılanlarının olduğu belirlenmiştir. Bir başka iletişim

fiili olan *qışqır-* fiilinin ise tek değişkesi bulunmaktadır ve tek birleşim değerlidir. Dolayısıyla *qışqır-* fiilinin zorunlu katılan sayısı da tektir.

Düşünme-idrak fiili olan *baş a düş-* fiilinin tek bir değişkesi ve birleşim değeri bulunmaktadır. *Darıx-* fiilinin üç değişkesi bulunmaktadır. Değişke 1 (d_1) tek birleşim değerlidir ve zorunlu katılan sayısı tektir. Değişke 2 (d_2) ve değişke 3 (d_3) ise iki birleşim değerli olduğu için yani aldıkları isim sayısı ile doğru orantılı olarak iki zorunlu katılan sayıları bulunmaktadır. *Döz-* fiilinin iki değişkesi bulunmaktadır. Değişke 1 (d_1) ve değişke 2 (d_2) tek birleşim değerlidir ve tek zorunlu katılanlarının olduğu görülmüştür.

Danla-, *darıx-* ve *döz-* fiilleri, durum fiilleri kategorisinde yer almaktadır. İstem açısından incelenen *danla-* fiilinin tek değişkesi ve tek birleşim değeri ve tek zorunlu katılanları bulunmaktadır.

Bu fiillerin bazıları birden fazla anlam taşıırken (*danış-* ve *darıx-* fiillerinde olduğu gibi); *səlbələmək*, *qışqırmaq* gibi fiillerin ise *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati*'nda tek bir anlamı olduğu tespit edilmiştir. *Danış-* fiilinin yedi değişkesi varken, *qışqır-* fiilinin sadece bir değişkesi bulunmaktadır. Bu durum Azerbaycan Türkçesindeki çoğu fiilin tek değişkesi, birleşim değeri ve tek zorunlu katılanı olduğunu göstermektedir. Birden fazla değişkesi olan fiillerde de istemin hal ekleriyle beraber tamlayanlarla da gerçekteleştiği görülmektedir.

İstem dilbilgisinde, fiillerin tamlayan sayısı ve hangi halde olduklarının yanında cümle yapısı ve anlamı bakımından da bilgi edinilebilmektedir. Azerbaycan Türkçesindeki bütün fiillerin isteme göre incelenmesi hem gramer yapısının daha iyi anlaşılmasını hem de Azerbaycan Türkçesinin yabancı dil olarak öğretilmesinde fiillerin aldıkları adların nitelik ve nicelik bakımından tasnifinin yapılması, bu Türkçenin yabancılara daha kolay öğretilmesini sağlayacak ve aynı zamanda bilgisayar dilbilimi çalışmalarında, wordnet araştırmalarında Azerbaycan Türkçesinin ifade genişliğine veri temin edilebilecektir.

Kısaltmalar

A = Ad

Yük. = Yükleme durumu +(y)I/ +(y)U

Yön. = Yönelme durumu +(y)A

Bul. = Bulunma durumu +DA

Çık. = Çıkma Durmu +Dan

Kur. = Kurum

Soy. = Soyut

İns. = İnsan

KAYNAKÇA

AYDIN ÖZKAN, Işıl (2017), *Türkçede İstemi Artıran Biçimbilgisel Kategoriler*, The Journal Academic Social Science Studies.

BANGUOĞLU, Tahsin (2015), *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

ÇİÇEKLİ, Hanife (2013), *Azerbaycan Türkçesinde Fiillerin İstemi*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

DARANCIK, Yasemin (2017), *Dilbilgisinde Yönetim, Birleşim Değeri ve Bağımsallık*, Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, 118-122.

DOĞAN, Nuh (2016), *İstem Sözlükleri ve Türkçe*, The Journal Academic Social Science Studies.

ERDEM, Melek (2004), *Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin "İstem"e Göre Anlam Değişmeleri*, V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, Ankara, 940-948.

ERDEM, Melek (2006), *Metaphorization of the Meterial Process During the Mental Process in the Turkish Dialects of the Oghuz Group*. Ankara : Central Asiatic Journal.

ERDEM, Melek (2006), *Türkmen Türkçesi Hareket Fiillerinin "İstem"e Göre Anlam Değişmeleri*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 39-40.

ERDEM, Melek. (2009), *Modern Oğuz Türkçesi Söz Varlığı*, Ankara: Grafiker Yayınları.

HALLİDAY, M. A. (1990), *An İntroduction to Functional Grammar*. London, New York, Melbourne, Auckland.

İLERİ, Esin (1997), *Türkçedeki Fiillerin Birleşim Değeri*. VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri, Ankara, 157-165.

İMER, Kamile (2013), *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

KAÇAR, Erdem (2016), *Eylem-Eykeyen İlişkisi Bağlamında Nesne Kavramı*, *Diyalog*, 29-39.

KORKMAZ, Zeynep (2017), *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

ORUCOV, E., Abdullayev, B., & Rehimzade, N. (1966), *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügatı I. Cilt*. Bakı: Azerbaycan İlimler Akademiyası Neşriyatı.

ORUCOV, E., Abdullayev, B., & Rehimzade, N. (1980), *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügatı II. Cilt*. Bakı: Elm.

ORUCOV, E., Abdullayev, B., & Rehimzade, N. (1983), *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügatı III. Cilt*. Bakı : Elm.

ORUCOV, E., Abdullayev, B., & Rehimzade, N. (1987), *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügatı IV. Cilt*. Bakı: Elm.